

**Sociální stát a občanská společnost jako mechanismy upevňování
sociální soudržnosti**

Barbora Skálová

Fakulta sociálních věd

Universita Karlova

Praha

3. ročník sociologie

Konzultoval: PhDr. Jiří Šafr
Práce bude obhajována v 8. semestru studia.

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a použila jen uvedeníh pramenů a literatury.

V Praze dne 22. května 2006

.....

Barbora Skálová

Děkuji PhDr. Jiřímu Šafrovi za cenné rady a připomínky.

Obsah

Abstrakt	3
1. Úvod	4
2. 1. Vymezení pojmu – akademický diskurs	4
2.2. Politický diskurs a přístup EU.....	10
3. Mechanismy upevnování sociální soudržnosti.....	13
4. Občanská společnost versus sociální stát.....	15
4. 1. Občanská společnost	15
4.1.1. Občanská společnost a její role v upevnování sociální soudržnosti	15
4.1.2. Občanská společnost po roce 1989	18
4.1.3. Kritika občanské společnosti.....	19
4.2. Sociální stát	20
4.2.1. Definice sociálního státu	20
4.2.2. Kritika sociálního státu.....	21
4.2.3. Krize sociálního státu	22
4.2.4. Role sociálního státu při upevnování sociální soudržnosti	23
5. Závěr.....	26
Přílohy:	
Projekt bakalářské práce:	29
Seznam literatury:	32

Abstrakt

Ve své práci se zabývám pozitivními i negativními dopady činnosti občanské společnosti a sociálního státu na upevnování sociální soudržnosti. Pohybuji se především na poli sociálně-politického diskursu, přestože zmiňuji i některé teoretické koncepty. Snažím se najít oblasti, ve kterých je úspěšnější občanská společnost a ve kterých naopak eufunkčněji působí nástroje sociálního státu.

Vycházím z definice sociální soudržnosti jako pocitu důvěry, přináležitosti a ochoty k participaci, který je jednou z alternativ ke konceptu sociální soudržnosti jako protipólu sociálních diferenciací. Právě omezování ekonomických a sociálních nerovností je jádrem sociální politiky jak českého státu, tak Evropské unie; mým cílem je ukázat, že sociální soudržnost není jen výsledkem eliminace nerovností a že tudíž v jejím upevnování hraje občanský sektor stejně důležitou roli jako sociální stát.

Abstract

My thesis is concerned with positive and negative impact of the civic society and the welfare state on consolidation of social cohesion. The topic is mainly dealt with on the field of socio-political discourse, although I also mention some theoretical concepts. My aim is to find areas in which the civic society succeeds better and in which, on the contrary, the instruments of the welfare state are more useful.

The definition of social cohesion which I use as a basis for my argument is the feeling of trust, affiliation and willingness to participate, which is one of the alternatives of the conception of social cohesion as opposed to social differences. The core aim of the social politics of the Czech state as well as of the EU is to reduce such economic and social differences. My aim is to show that social cohesion is not exclusively the result of such reduction and that therefore the civic sector plays an important part in its consolidation.

1. Úvod

Impulesem pro zaměření se na tematiku sociální soudržnosti a mechanismů jejího upevňování byl pro mne výzkumný projekt týmu pod vedením Pavla Machonina z roku 2004 (Machonin a kol. 2004). Zajímalo mne, zda je možné sociální soudržnost zkoumat i z jiného úhlu, než jako protipól sociálních diferenciací¹, zajímala jsem se především o koncepty, které operují s pojmy jako je důvěra, sdílené hodnoty a ochota participace. Dále byly v centru mého zájmu faktory, které jsou považovány za důležité pro upevňování pozitivní míry sociální soudržnosti, zdálo se mi, že v českém prostředí převažuje důraz na činnost sociálního státu a činnost občanského sektoru je opomíjena. Mým záměrem tedy bylo zjistit, jak tyto dvě složky veřejného života působí na sociální soudržnost a jak vzájemně spolupracují (či nespolečně spolupracují).

2. 1. Vymezení pojmu – akademický diskurs

Pojem sociální soudržnosti je přes značnou oblibu v sociálních i politických vědách stále pojmem poněkud mlhavým, nebo lépe řečeno pojmem používaným v mnoha rozličných významech a souvislostech. Na nejobecnější rovině je třeba rozlišovat mezi dvěma diskursy – akademickým a politickým.² Akademický diskurs, jak upozorňuje Joseph Chan (2005: 275), má původ již v durkheimovské tradici, tedy v rozlišení mechanické a organické solidarity, které souvisí s dělbou práce. Mechanická solidarita je založena na sdílených emocích, hodnotách a vzorech. Vychází z faktu, že jedinci se od sebe díky absenci dělby práce příliš neliší a tato homogenita je spojuje. Naopak organická solidarita je výsledkem rozdílností jedinců, která vyplývá právě z rozvinuté dělby práce. Společnost funguje jako organismus, který je závislý na činnosti jednotlivých orgánů, jež se však ve svých funkcích významně liší. Právě tato diferenciací funkcí však drží organismus pohromadě. (VSS)

¹ Machonin však nechápe tyto pojmy normativně, tzn. že nepovažuje sociální soudržnost za a priori pozitivní hodnotu a naopak. Jde spíše o „*míru vztahu obou principů danou jejich reálnou prosaditelností za daných i vnitřních historicky vzniklých kulturně civilizačních i sociálně institucionálních podmínek.*“ (Machonin a kol. 2004: 22)

² Někteří autoři v této souvislosti doporučují rozlišovat pojmy sociální soudržnost a sociální koheze, kdy první by měl být používán v sociálně-vědných textech, druhý pak v praktickém politickém diskursu (Šafr, Sedláčková 2004: 17).

Durkheim chápe organickou solidaritu jako průvodní jev moderních společností charakterizovaných růstem individualismu a upozorňuje, že organická solidarita by měla vždy být doplněná jistou dávkou solidarity mechanické, neboť společnost produkující organickou solidaritu je sice na vývojově vyšším stádiu, ale zároveň je ohrožována anomii. Anomie je způsobena právě přílišnou individualizací a absencí sdílených hodnot „*Tato sto let stará myšlenka se vynořila znovu v naší době. Intelektuálové a politici, kteří v současnosti usilují o spojení liberalismu se sociálním státem, se totiž odvolávají právě na Durkheimovu sociologickou analýzu.*“ (Musil 2004: 9).

Mnoho sociologů se při konstrukci definice sociální soudržnosti snaží rozlišovat mezi příbuznými pojmy sociální solidarity, sociální integrace, sociální inkluze apod. Jiří Musil upozorňuje, že pojmy „sociální integrace“ a „solidarita“ by neměly být chápány jako synonyma sociální soudržnosti nýbrž jako jevy, které jsou její součástí (Musil 2004: 8). Stejně tak uvádí přístup německého sociologa Niklase Luhmanna, který v souvislosti se vztahy jednotlivce a společnosti odmítl mluvit o integraci, kterou nahradil termínem sociální inkluze/exkluze. Integrace je pak pro Luhmanna vztah neosobních subsystémů společnosti a společnosti jako celku. (ibid.).

Často se jako synonymum sociální soudržnosti užívá i termínu sociální kapitál. Jednou z hlavních postav posledních let zabývajících se kolektivním sociálním kapitálem je americký politolog Robert D. Putnam, jenž je autorem známé statě o občanské společnosti v Americe *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* později rozvedené do stejnojmenné knihy (Putnam 2000). Tímto dílem významně přispěl k diskuzi o sociálním kapitálu a jeho vazbách na utváření občanské společnosti. Podle Roberta Putnama (2004) představuje sociální kapitál užší koncept, který je jednou ze základních nikoliv však jedinou složkou sociální soudržnosti. Putnam (2000: 19) definuje sociální kapitál jako „*sociální sítě a normy reciprocity a důvěry, které z těchto sítí vyrůstají. V tomto smyslu je sociální kapitál velmi podobný tomu, co nazýváme ,občanskými ctnostmi‘. Rozdíl je v tom, že ,sociální kapitál‘ nás přivádí k uvědomění si toho, že občanská ctnost je silnější, pokud je včleněna do husté sítě recipročních sociálních vztahů.*“ Putnam rozlišuje tzv.

přemostňující (bridging) a svazující (bonding) kapitál³. Jde o specifický typ inkluze a exkluze. K sociální soudržnosti přispívá především přemostňující sociální kapitál, který umožňuje spojovat členy společnosti i přes sociální rozdíly. Svazující kapitál naopak udržuje skupinovou homogenitu a loajalitu a upevňuje skupinovou solidaritu, ovšem na druhé straně může produkovat silné meziskupinové antagonismy. (Putnam 2000: 19, 23). Jako příklady svazujícího kapitálu uvádí autor různé bratrské organizace, kostelní ženské kroužky nebo sportovní kluby; do přemostňujícího kapitálu pak patří např. různá hnutí za občanská práva, mládežnické organizace, ekumenické náboženské organizace apod. (Putnam 2000: 19). Přestože je Putnamovi vyčítáno, že se na sociální kapitál (zejména ten přemostňující) dívá přehnaně pozitivně, Putnam nezastírá, že jeho důsledky mohou být i velmi antisociální – uvádí např. rasovou segregaci ve sportovních klubech nebo kostelech. (Putnam 2000: 357-8). Negativní důsledky vnitroskupinové soudržnosti, která je umožněná svazujícím kapitálem, mohou být aplikovány na vzájemný vztah sociální soudržnosti na mikro, mezo a makroúrovni. Přílišná loajalita a solidarita uvnitř skupiny (mikro či mezoúroveň) může narušovat vztahy mezi jednotlivými skupinami a ohrožovat tak celospolečenskou soudržnost (makroúroveň).

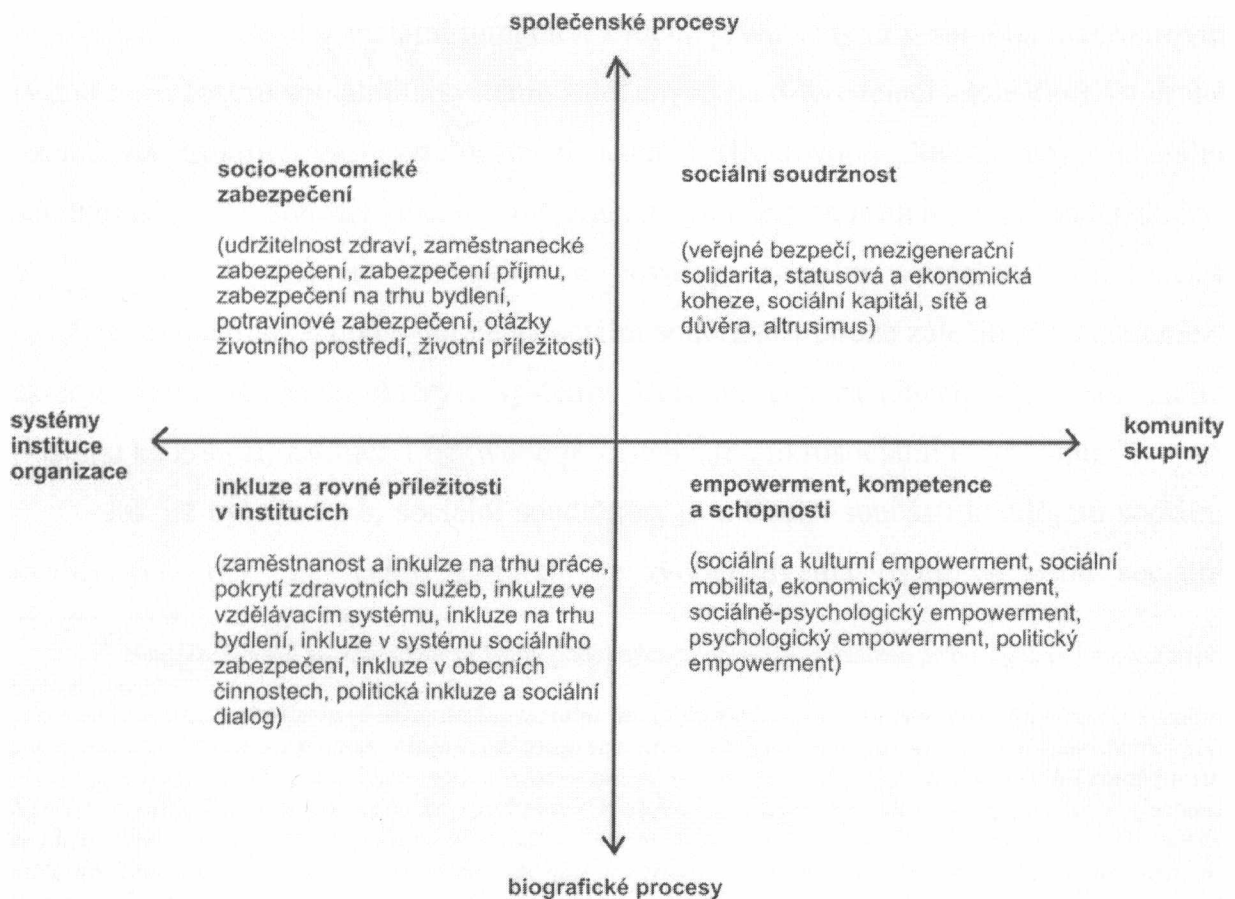
Vesměs všichni autoři zabývající se sociální soudržností se snaží o vlastní definici pojmu, což nevyhnutelně vede k tomu, že se mlhavý pojem sociální koheze snaží zpřesnit. Většina z nich rozděluje sociální soudržnost na několik dimenzí, které se tak stávají i jejími indikátory, jejichž počet i povaha se však často podstatně liší. Například Forrest a Kearns rozlišují tyto dimenze: společné hodnoty a občanskou kulturu, sociální řád a sociální kontrolu, sociální solidaritu a snižování majetkových rozdílů, sociální sítě a sociální kapitál, lokální sounáležitost a identitu. Jane Jenson uvádí pět dimenzí, které jsou vždy charakterizovány dvěma protiklady: sounáležitost-izolace, inkluze-exkluze, participace-pasivita, uznání-odmítnutí a legitimita-nelegitimita (soukromých i veřejných institucí). Paul Bernard přidává ještě šestou dimenzi rovnost-nerovnost. Regina Berger-Schmitt rozlišuje pouze dvě dimenze

³ Překlad termínů jsem přejala z práce Šafra a Sedláčkové.

sociální koheze: dimenzi nerovnosti (distribuce bohatství, míra nerovností a diskriminace) a dimenzi sociálního kapitálu (sdílené hodnoty, důvěra, solidarita atd.).⁴

Jednu z významných definicí sociální soudržnosti nabízí koncepce Wolfganga Becka. Beck se se svými kolegy pokouší definovat sociální soudržnost v práci o sociální kvalitě *Social Quality: A Vision for Europe*. Sociální soudržnost je pro něj jednou z částí tzv. kvadrantu sociální kvality, do kterého kromě sociální soudržnosti patří ještě socio-ekonomické zabezpečení, inkluze a tzv. empowerment⁵ neboli kompetence a schopnosti.

Obr. 1 Kvadrant sociální kvality

Zdroj: Wolfgang Beck et al: *Social Quality: A Vision for Europe* (str. 352)

⁴ Přehled přístupů k dimenzím sociální soudržnosti přebírám z práce Šafra a Sedláčkové (2004: 21-23)

⁵ K anglickému slovu empowerment neexistuje vhodný český ekvivalent, doslovný překlad, tedy „zplnomocnění“, se v češtině používá v jiném kontextu. Obecně jde tedy o vyjádření procesu nabývání moci a schopnosti rozhodovat o sobě sama a o svém životě.

Beck ve své práci polemizuje s Davidem Lockwoodem, který sociální soudržnost definuje jako „*sílu či slabost primárních sociálních vztahů*“ (Beck 2001: 343) Beck nesouhlasí s tím, abychom sociální soudržnost odkázali pouze do sfér primárních skupin, tedy na mikroúroveň. Upozorňuje, že v době nových technologií se vztahy na všech úrovních výrazně mění, což ovšem neznamená, že by face-to-face kontakty ztrácely svou relevanci. Beck tvrdí, že se objevily nové příčiny rozvolňování sociální soudržnosti jako je dlouhodobá nezaměstnanost, významné změny v rodině a demografické struktuře, nezvladatelné přílivy a odlivy migrantů a městské nepokoje. (Beck 2001: 344)⁶

Pokusme se poněkud rozplést pojmový labyrint. Beck narozdíl od Lockwooda vidí sociální soudržnost jako záležitost vztahů na makroúrovni. Lockwood rozlišuje systémovou a sociální integraci, z nichž první se týká vztahů na makroúrovni (vztah mezi částmi sociálního systému založených na diferenciaci společnosti) a druhá vztahů na mikroúrovni (vztahy mezi aktéry) (Lockwood 2000: 405)⁷. Sociální soudržnost je pak součástí sociální integrace a týká se primárních vztahů mezi aktéry. Beck s tímto konceptem nesouhlasí a považuje sociální soudržnost za součást systémové integrace – podle něj není sociální soudržnost pouze záležitostí vztahů mezi aktéry, ale rovněž mezi aktéry a systémy. Beck je tedy zastáncem makrosociálního přístupu ke kohezi, zatímco Lockwood je zastáncem mikrosociálního přístupu.⁸

Jak již bylo řečeno, sociální soudržnost je u Becka součástí kvadrantu sociální kvality (viz obr. 1). Tento kvadrant je tvořen dvěma osami – osou sociální

⁶ Není vždy lehké se orientovat ve změti podobných či nějakým způsobem příbuzných pojmů, viz např. tento odstavec:

„Lockwood nabízí jiný přístup. S ohledem na **sociální integraci** rozlišuje mezi **občanskou integrací** a **sociální soudržností/sociálním rozpadem**. **Občanská integrace** hraje roli na makroúrovni a pohybuje se na poli politických, občanských a sociálních práv. Podobné otázky se řeší i v kontextu důsledků **sociální soudržnosti**. Například může být koncept sociální soudržnosti rozšířen i o tematiku politické participace? **Sociální soudržnost/sociální rozpad** je pojmem komunální (mikro) úrovně a řeší primární vztahy aktérů. **Občanská integrace i sociální soudržnost** jsou součástí **sociální integrace**. Lockwoodovo klasické rozlišení mezi **sociální integrací** a **systémovou integrací** jako důležitý aspekt **sociální kvality** nás pobízí k tomu, abychom model obohatili o další dva dodatky. Zaprvé jeho opozici **sociální soudržnosti/sociálního rozpadu** považujeme za příbuzné tématice **sociální integrace**. Dále rozlišení **inkluze/exkluze** vztahujeme k tématice **systémové integrace**. **Sociální soudržnost i inkluze** jsou esenciálními částmi diskursu **integrace/dezintegrace**.“ (Beck 2001: 344-5; zvýraznění BS)

⁷ Lockwood toto pojetí srovnává s pojetím Marxovým, který podle něj zcela jasně rozlišoval sociální a systémovou integraci – třídní antagonismy jsou projevem nedostatku sociální integrace, kdežto kontradikce mezi vlastnickými a výrobními vztahy jsou projevem nedostatečné systémové integrace (Lockwood 2000: 405).

⁸ Beckovo pojetí mikrosociálního a makrosociálního se tedy liší od Lockwoodova. Zatímco Lockwoodův koncept odpovídá principiálně Putnamovu spojovacího a přemostujícího kapitálů (vztahu ve skupinách a mezi skupinami), Beck přichází s jiným pojetím – vztahem individua a systému (Beck 2001: 345).

vs.biografické procesy (jde tedy o makro a mikroúroveň) a osou komunity vs.instituce (tedy neformální vs.formální sféra). Sociální soudržnost je tudíž procesem či stavem na makroúrovni v oblasti neformálních skupin (Beck zde má na mysli především občanskou společnost). Empowerment se pak týká privátní sféry na úrovni jednotlivce – jde o schopnost individua rozvíjet svůj potenciál. Inkluze je schopnost individua začlenit se do veřejné sféry (Beck [2001: 346] v této souvislosti myslí především na instituci občanství jako možnost participace na činnosti politických, sociálních a kulturních institucí) a konečně socio-ekonomické zabezpečení je pak doménou veřejné sféry, jde o oblasti státu a trhu, do kterých má individuum možnost se začlenit. „*Socio-ekonomické zabezpečení může být viděno jako otázka co a kolik se poskytuje, zatímco sociální inkluze pojednává o tom, komu a za jakých podmínek je to poskytováno.*“ (Beck 2001: 138).

Nutno podotknout, že ze všech čtyř částí kvadrantu sociální kvality je právě sociální soudržnost popsána „nejrozmazaněji“. Sám Beck (2001: 343) uvádí, že „*definovat předmět sociální soudržnosti je choulostivá záležitost.*“ Možná i to dokazuje, jak je sociální soudržnost těžko uchopitelná. Nicméně zajímavé je rozpracování Beckova konceptu sociální soudržnosti Phillipsem a Bermanem (Phillips, Berman 2001: 145) na pět dimenzí; jde o ekonomickou kohezi, kohezi sociálních statusů, politickou kohezi, veřejné bezpečí a altruismus. Zmínění autoři se rovněž pokoušejí o definici Beckových čtyř částí kvadrantu sociální kvality. Sociální soudržnost tedy definují jako „*schopnost občanů existovat jako reálné lidské subjekty, jako sociální bytosti.*“ (Phillips, Berman 2001: 138). Stejně jako Beck považují sociální soudržnost především za mechanismus posilování občanské společnosti. „*Jde o legislativní rámec zákonné, politické a sociální ochrany, stejně jako o kulturní normy a zvyky vztahující se k občanství, kulturnímu pluralismu, toleranci a respektu.*“ (ibid.).

2.2. Politický diskurs a přístup EU

V politickém diskursu se sociální soudržnost stala poměrně moderním zaklínadlem národních i evropských politiků, aniž by mnoho z nich při operování s tímto pojmem vysvětlilo, co sociální soudržností vlastně myslí. V jazyce Evropské unie je sociální soudržnost vesměs chápána jako pozitivní jev a je často ztotožňována se sociální solidaritou. Sociální solidaritou na evropské úrovni se pak většinou míní solidarita rozvinutých regionů s regiony zaostalejšími, což v praxi znamená vyrovnávání především hospodářských nerovností pomocí tzv. strukturálních fondů. „Evropská unie věnuje více než třetinu rozpočtu na snížení rozdílů v rozvoji jednotlivých regionů a nerovností v blahobytu občanů. Prostřednictvím fondů EU přispívá Unie k rozvoji zaostávajících regionů, k restrukturalizaci průmyslových oblastí, které se ocitly v obtížné situaci, k ekonomické diverzifikaci venkovských oblastí, kde je zemědělství na ústupu, či k revitalizaci zanedbaných městských oblastí.“⁹ K posilování sociální soudržnosti v EU slouží i tzv. fond soudržnosti, který pomáhá nově přistupujícím zemím splnit maastrichtská kritéria. Zdroje z fondu soudržnosti jsou určeny na rozvoj infrastruktury a ochranu životního prostředí v těch regionech, jejichž HDP je nižší než 90% průměru EU na obyvatele. Finance jsou poskytovány tzv. regionům soudržnosti (NUTS II) – Česká republika je rozdělena na osm takových regionů, z nichž pouze Praha nemá nárok na zdroje z tohoto fondu. Pro oběti přírodních katastrof slouží další evropský fond – tzv. fond solidarity.¹⁰

Přestože Evropská unie podle Lisabonské strategie usiluje o posilování sociální soudržnosti, někteří evropští politikové nepovažují tento proces za jednoznačně pozitivní. Především zastánci liberální ekonomiky se obávají neslučitelnosti sociální soudržnosti a ekonomické efektivity.¹¹ V takových obavách se zrcadlí pojetí sociální soudržnosti jako nástroje silného sociálního státu, který se především snaží snižovat sociální a ekonomické nerovnosti. Zastánci sociální soudržnosti se však takovému pojetí brání: „*Eufunkční upevnování sociální soudržnosti nelze (...) v žádném případě*

⁹ viz <http://www.strukturalni-fondy.cz>

¹⁰ více informací na http://ec.europa.eu/comm/regional_policy/index_en.htm

¹¹ Jiří Musil ve své studii v této souvislosti zmiňuje např. holandského ministra hospodářství Laurens Jan Brinkhorsta.

chápat jako snahu o rovnostářsky pojatou eliminaci jakékoli sociální nerovnosti, nýbrž pouze o překonání těch nerovností (nebo jejich elementů), jež mají dysfunkční charakter a brání společnosti soustředit se na řešení té které vývojové etapy.“ (Machonin 2004: 55). I český stát prosazuje ve svém sociálním programu – tzv. Sociální doktríně České republiky – posilování sociální soudržnosti. Sociální doktrína je ovšem místy příliš obecnou proklamací, neboť jak autoři sami tvrdí v úvodu, nabízejí ji k „*případnému přijetí celé politické a správní reprezentaci České republiky bez ohledu na příslušnost k té či oné politické straně, resortu, úrovni státní správy nebo sdružení.“* (Sociální doktrína 2002). O sociální soudržnosti se v dokumentu mluví jen na velmi obecné rovině. „*Součástí spravedlivé sociální politiky je i vytvoření jistot pro každého jednotlivce a jeho rodinu tak, že mohou užívat plodů své poctivé práce, včetně výsledků samostatné činnosti a podnikatelských aktivit. Takto pojatá sociální politika může napomoci sociální soudržnosti a prosazování sociálního smíru.“* (Sociální doktrína 2002). Dalším důležitým dokumentem je Národní akční plán sociálního začleňování, který se zabývá odstraňováním sociální exkluze a s ní spojenou chudobou.¹² Konkrétně se vyjadřuje taktéž hlavní vládní strana ČSSD, která vytvořila vlastní sociální doktrínu. Ta obsahuje i koncept sociální soudržnosti: „*Společnost je sociálně soudržná, pokud jsou přirozeně vznikající příjmové a majetkové nerovnosti korigovány podle principu sociální spravedlnosti prostřednictvím přerozdělovacích mechanismů a nevytvářejí tak nepřeklenutelnou propast mezi chudými a bohatými. Výsledkem je sociální struktura, v níž příslušníci žádné sociální vrstvy nemají oprávněné důvody k pocitu, že jsou nespravedlivě znevýhodňováni.“*¹³

Zdá se, že v evropském i českém politickém diskursu se sociální soudržnost v podstatě omezuje na eliminaci nerovností. Z takového pojetí vyplývá, že hlavním nástrojem posilování sociální soudržnosti (tedy redistribucí příjmů) disponuje především stát (příp. evropské instituce). Taková koncepce je dle mého názoru ochuzena o jinou dimenzi sociální soudržnosti – o sdílené hodnoty, mezilidskou důvěru a ochotu participace (viz např. Šafr, Sedláčková 2004). Poněkud odlišný

¹² Národní akční plán sociálního začleňování na léta 2004 – 2006 Česká republika, MPSV 2004. Dostupný z <http://www.mpsv.cz> = National Action Plan of Social Inclusion 2004 – 2006 Czech Republic

¹³ http://www.cssd.cz/vismo/dokumenty2.asp?u=422010&id_org=422010&id=5319&p1=0&p2=&p3=

přístup k sociální soudržnosti než česká vláda má například vláda kanadská. Ta sociální soudržnost definuje jako „*pokračující proces vývoje společnosti založené na sdílených hodnotách, úkolech a rovných příležitostech, stejně jako na pocitu důvěry, naděje a reciprocity mezi všemi Kanadany.*“ (Jenson 1998: 4) Domnívám se, že podobný přístup je v Evropě i České republice poněkud opomíjen a s tím je opomíjena i funkce občanské společnosti jako jednoho z možných faktorů, jež ovlivňují pozitivní míru sociální soudržnosti.

Někteří autoři dále upozorňují, že sociální soudržnost nelze vnímat jako a priori pozitivní jev. Podle Šafra a Sedláčkové (2004: 21) o sociální soudržnosti není možné mluvit jako o univerzálně pozitivním fenoménu, vždy je nutno ji uvést v náležitý kontext. Především pokud sledujeme různé úrovně (mikro, mezo, makro), zjistíme, že příliš silná sociální, hodnotová i ekonomická soudržnost na mikro či mezoúrovni může významným způsobem narušit eufunkční upevňování sociální soudržnosti na makroúrovni. „*Příliš silná soudržnost regionální může vést k oslabování státu*“ (Musil 2004: 8)¹⁴

Jelikož cílem mé práce je popsat sociální stát a občanskou společnost jako mechanismy eufunkčního upevňování sociální soudržnosti, budu se pohybovat především v praktickém politickém diskursu. Pokud chceme získat definici funkční pro použití v sociální politice, musíme podle Chana (Chan et al. 2005: 279-281) splnit dvě podmínky – definice musí být stručná a blízká všeobecnému chápání pojmu. Stručnost spočívá především v tom, že definice obsahuje pouze esenciální komponenty sociální soudržnosti, nikoliv podmínky či ovlivňující faktory. Různé definice obsahují například rovnost příležitostí, respekt k odlišnostem, ale i např. již zmiňovanou eliminaci nerovností. Podle Chana však nejde o obsah sociální soudržnosti, ale o její podmínky. Chan tedy definuje sociální soudržnost jako „*vertikální i horizontální interakce mezi členy společnosti charakterizované jako soubor postojů a norem, jež zahrnují důvěru, pocit přináležitosti a ochotu participovat a pomáhat. Tyto postoje musí být vyjádřeny i odpovídajícími vzorci chování.*“ (Chan et al. 2005: 290) Pro účel své práce si tuto definici vypůjčuji.

¹⁴ viz rovněž výše – Putnamův svazující a přemosťující kapitál.

3. Mechanismy upevňování sociální soudržnosti

Dosud jsem se zabývala hlavně obsahem pojmu sociální soudržnost, neméně důležitým aspektem tohoto sociálního fenoménu jsou však i faktory, které různými způsoby pomáhají sociální soudržnost (ať již v pozitivním či negativním slova smyslu) vytvářet a upevňovat. V této souvislosti se mluví o mnoha institucích rodinou počínaje a Evropskou unií konče. Libor Prudký uvádí ve své studii například rodinu, školu, občanské iniciativy, církve, komunitní instituce, regionální instituce, média, profesní či stavovské instituce, instituce ochraňující bezpečí, instituce pečující o zdraví, instituce zabezpečující spotřebu a strukturu konzumu, dále nástroje pospolitní jako jsou sousedství, zájmové skupiny, přátelské skupiny a další neformální struktury. (Prudký 2004: 54-55) Domnívám se, že všechny tyto „nástroje sociální soudržnosti“ lze v hrubých rysech rozdělit na státně-institucionální a občanské, tedy takové, které nejsou státem ani organizovány ani kontrolovány.¹⁵

Zvláštní roli v upevňování sociální soudržnosti hraje pospolitost lidí v totalitním či autoritářském režimu či ve zcela mimořádných situacích jako je kupříkladu válka. Mezilidská solidarita je v těchto případech výjimečně vysoká, neboť pramení především ze semknutí lidí proti společnému nepříteli. Dobrým příkladem je v tomto kontextu tzv. duch Zimní války ve Finsku či případ polské Solidarity v době stanného práva v 80. letech. Solidarita jako masové hnutí proti komunistickému režimu pak položila základy občanské společnosti v Polsku. Záměrem mé práce je však popsat upevňování sociální soudržnosti v běžných, demokratických podmínkách s přihlédnutím ke zvláštní situaci v postkomunistických zemích.

Jak již bylo řečeno, v současném politickém diskursu je pojem sociální soudržnosti více či méně prezentován jako výsledek činnosti sociálního státu. Rovněž Martin Potůček ve své analýze státu, trhu a občanského sektoru zařazuje posilování sociální soudržnosti mezi přednosti státní správy (Potůček 1997: 36). Občanská společnost je dle mého názoru v tomto kontextu do určité míry opomíjena (přestože

¹⁵ Potůček charakterizuje občanskou instituci jako nestátní (soukromou), neziskovou, samosprávnou a založenou na dobrovolnosti. (Potůček 1997: 53-54) Z této definice se tedy nutně vymykají soukromá média a do jisté míry i pokrevní svazky, tedy rodina.

není pravda, že by byla zcela ignorována – viz např. Machonin a kol. 2004 nebo Sociální doktrína ČR).

Karel Müller (2003: 607) upozorňuje, že mezi „občanskou společností a demokratickým státem existuje vztah vzájemné závislosti.“ Ale přestože v tomto vztahu v podstatě platí nepřímá úměra (čím více občanské společnosti, tím méně státu a naopak), neměli bychom tento vztah posuzovat jako vzájemnou rivalitu. (ibid.) Otázka nestojí: občanská společnost či sociální stát, ale spíše: do jaké míry občanská společnost a do jaké míry sociální stát. Občanská společnost není popřením sociálního státu, stejně jako sociální stát není popřením občanské společnosti. Občanská společnost stát relativizuje a limituje, nikoliv popírá (Pithart 1996: 203). Jak dále upozorňuje Pithart, občanská společnost není ani „levicová“ ani „pravicová“, jedná se tedy o poněkud jinou dichotomii než stát vs. trh. Všechny tři instituce (stát, trh a občanská společnost) jsou však pro demokratický vývoj ve státě nezbytné. Green ve své studii o občanské společnosti upozorňuje na teoretický koncept Cohena a Arata, kteří rozpracovávají Habermasovo rozlišení „systému“ a „světa života“. „*‘Svět života’ sestává z kultury, společnosti a osobnosti, je sférou sociální integrace prostřednictvím uplatnění norem, tj. občanskou společností. ‘Systém’ je vlastně složen ze dvou podsystémů – z ekonomiky, integrované prostřednictvím peněz, a ze státu, integrovaného prostřednictvím moci. Demokratická legitimita může existovat pouze tehdy, jestliže mobilizovaná občanská společnost je schopna potlačovat rozrůstání obou podsystémů, čehož je možné dosáhnout sebereflexí, která vychází z etiky diskursu a základních lidských svobod.*“ (Green 1997: 312)

K rozvoji pozitivní míry sociální soudržnosti je tedy zapotřebí součinnosti obou institucí (a samozřejmě nejen jich), lze mluvit o budování sociální soudržnosti shora a zdola. Pokud se zabýváme hodnotami, mluvíme o tzv. dobrovolné a nedobrovolné solidaritě či o solidaritě zprostředkované a bezprostřední. Domnívám se, že právě tyto dva póly reprezentují do jisté míry instituce sociálního státu a občanské společnosti.

4. Občanská společnost versus sociální stát

Motto:

„Občanská společnost tu není proto, aby bojovala se státem, nýbrž aby poskytovala lidem prostor k životu.“

„Společnosti se může podařit vytvořit životní podmínky i pro ty, kteří se ocitli v nouzi, jen spojením nástrojů sociálního státu a občanské společnosti. Jde tedy o způsob tohoto spojení, ne o zrušení sociálního státu.“

Ralf Dahrendorf

4. 1. Občanská společnost

4.1.1. Občanská společnost a její role v upevnování sociální soudržnosti

Občanská společnost stejně jako sociální soudržnost je pojmem zároveň hojně užívaným a zároveň nejasným a mnohoznačným. V poslední době je dokonce náplní mnoha intelektuálních debat na stránkách časopisů i novin, mj. zásluhou Václava Klause.¹⁶ Podle Müllera (2003: 610) dnes již málokdo pochybuje o tom, že demokracie nevystačí s pouhou soutěží demokratických stran a občanskou aktivitou omezenou na procházku k volebním urnám jednou za čtyři roky. Nicméně jak je vidět z názorů např. Václava Klause (ale nejen jeho), občanská společnost zdaleka takovou samozřejmostí není. Co se tedy pod pojmem občanská společnost rozumí? Jak již bylo řečeno výše, nejjednodušeji se dá občanský sektor definovat jako síť institucí, jež se netýkají ani státu ani trhu a jež sice se státem spolupracují, ale zároveň ho kontrolují a chrání občany před jeho rozpínavostí. Je *„relativně spolehlivou garancí jak proti pokusem každého státu stát se všemocným, tak proti přirozeným degenerativním*

¹⁶ Prezident Václav Klaus považuje občanskou společnost za nebezpečí pro společnost svobodných jedinců, za nepřípustnou „třetí cestu“. Domnívá se, že pokud funguje svobodný trh, je občanská společnost zbytečná, ba dokonce nebezpečná. Klaus dále tvrdí, že člověk se vždy řídí pouze svými vlastními zájmy a pokud se sdružuje, pak jen proto, aby tyto zájmy naplnil. Žádné vyšší hodnoty ve prospěch společnosti a na úkor potřeb jedince podle Klause neexistují. Občanství se pak může uplatňovat pouze prostřednictvím volebního aktu, o dalších věcech pak rozhoduje zvolená politická reprezentace. Nesouhlas s její činností může občan vyjádřit pouze ve volbách.

Nutno podotknout, že Klaus zavádí vlastní – v jeho podání pejorativní - výrazy – humanrightismus, NGO-ismus, enviromentalismus apod.

Viz Václav Klaus (2002): *„Občan a obrana jeho státu“* CEP nebo Václav Klaus (1996): *„Mezi minulostí a budoucností.“* Nadace Universita Masarykiana

tendencím jakékoliv demokracie, především proti jejímu sklonu (vyplývajícímu z rovnostářství, jež od demokracie není možné oddělit) stávat se tyranii většiny.“ (Pithart 1996: 201). Do občanské společnosti patří nejrůznější spolky, sdružení, nadace, hnutí, univerzity, církve¹⁷, profesní komory, ale i veřejnoprávní média. Tedy instituce nezávislé na státu, neziskové, samosprávné a založené na dobrovolnosti (Potůček 1997: 53-54).

S konceptem občanské společnosti vystoupil již v 19. století Alexis de Tocqueville ve svém spise *Demokracie v Americe*. Müller v jeho práci nachází čtyři základní funkce občanské společnosti: legitimizační, participační, ochrannou a integrační. (Müller 2003: 609).

Každý stát potřebuje mít legitimní vládu, tedy vládu, která se těší široké podpoře veřejnosti. Veřejné mínění je formulováno právě institucemi občanské společnosti a je pro vládu do jisté míry závazné (pokud tato vláda usiluje o legitimitu). Vláda tedy nezískává legitimitu pouze v řádných volbách, ale částečně je její existence závislá na podpoře veřejného mínění během volebního období. (Müller 2003: 611).

Funkce participační vyjadřuje zapojení občanů do správy věcí veřejných. Jde o nejrůznější aktivity¹⁸ směřující k ovlivnění událostí, které nelze ovlivnit volbami (mediálně nejznámější jsou především různé ekologické akce – blokování stavby dálnice, průmyslové haly či vykácení lesa; nejde však zdaleka jen o protesty a snahy něčemu zabránit, může jít i o prosazení stavby dětského hřiště, cyklostezek apod.) (Müller 2003: 612). Právě tato funkce občanské společnosti je jádrem sporu mezi zastánci a odpůrci občanské společnosti. O negativních dopadech občanské participace a jejich kritikách budu mluvit dále.

Ochranná funkce odpovídá tomu, o čem mluví např. Pithart – občanská společnost má zabránit přílišnému bujení státní moci. Každá moc má tendenci

¹⁷ Působení církve jako jednoho z pilířů občanské společnosti je v českém prostředí opomíjeno. Společné náboženství i církevní život prokazatelně stmeluje - zřejmě i silná katolická tradice byla jednou z příčin, proč se protikomunistická opozice v Polsku stala záležitostí mas. Solidarita měla velkou podporu papeže Jana Pavla II., který se díky svému výjimečnému postavení a jako hlava katolické církve těšil mimořádnému respektu v očích polské veřejnosti. Ostatně i události po jeho smrti dokazovaly nebývalou schopnost náboženství spojovat lidi z různých sociálních vrstev. Na druhou stranu soudržnost vyvolaná společnou vírou může vést až k radikalizaci skupiny a ohrožovat tím sociální soudržnost na vyšší úrovni.

¹⁸ Z „aktivity“ vzešlé slovo „aktivista“ se stalo rovněž pejorativním výrazem pro odpůrce jistého druhu občanské společnosti. Viz např. Bohumil Doležal: *O aktivistech* <http://www.bohumildolezal.cz/texty/rs1046.html>

k centralizaci, čímž roste riziko jejího zneužití. Občanská společnost je pak ochranným valem proti takové centralizaci a rozpínavosti. (ibid.).

Konečně integrační funkce je to, pod čím lze rozumět upevňování sociální soudržnosti. Instituce občanské společnosti umožňují občanovi pocítit, že jeho hlas je slyšet a to díky tomu, že spolupracuje s druhými. „*Vzniká zde pocit přináležitosti ke konkrétnímu zájmovému společenství. V širším smyslu pak vytváří – v důsledku zkušenosti společného jednání, zkušenosti, že taková činnost je zde možná a že má smysl – pocit přináležitosti k celé společnosti i politickému systému.*“ (Müller 2003: 613). Navíc občanská participace, která se stává součástí vlastní seberealizace člověka, upevňuje vlastní, ale i skupinovou identitu (ibid.).

Jaké jsou tedy výhody občanské společnosti vůči sociálnímu státu při upevňování sociální soudržnosti? Müller se ztotožňuje s názory dalších autorů (Putnam, Keane), že růst státních pravomocí se děje často na úkor schopností občanské společnosti řešit mnohé konflikty a problémy. Stát má ve jménu vyrovnávání nerovností a odstraňování privilegií tendenci k hromadění a centralizaci moci, kterou omlouvá potřebou efektivnosti a akceschopnosti. To ovšem v konečném důsledku vede ke ztrátě legitimacy, společenské atomizaci a nakonec ke ztrátě společných hodnot - anomii. O takových efektech se mluví zvláště v souvislosti s růstem sociálního státu na Západě po druhé světové válce. (ibid : 617). Někteří autoři se tedy domnívají, že občanská společnost je nezbytná pro udržení širokého hodnotového konsensu ve společnosti, že na takový úkol sám stát nemůže stačit a někdy jeho činnost může vést dokonce k opačným výsledkům.

Jedna z hodnot, na které je občanská společnost založena, je schopnost altruismu. „*Občanský sektor by nemohl existovat, byl-li by jedinec hnán pouze egoistickými pohnutkami; povaha člověka, s níž tyto instituce počítají a z níž vycházejí, je tedy povahou altruistickou, schopnou pomáhat druhým lidem a živé i neživé přírodě, bez nároku na protihodnotu.*“ (Potůček 1997: 16). Stát takovou schopnost nemá, ani mít ze své podstaty nemůže. Proto jsou občanské instituce pružnější, mají větší důvěru klienta, jsou schopnější se přizpůsobit jeho potřebám apod. Potůček jmenuje další výhody občanského sektoru: zatímco stát poskytuje služby, občanské instituce péči; občanský sektor je tvořivější, jeho péče je často levnější a je soustředěna na stimulaci

klienta k řešení problémů vlastními silami, zatímco služby státu vlastní úsilí klienta pouze nahrazují. (Potůček 1997: 58). Je zřejmé, že vztahy založené na vzájemné pomoci a důvěře, kterých sociální stát ze své podstaty není schopen, významně posilují sociální soudržnost, tak jak je definována v této práci, a upevňují hodnotové zakotvení společnosti.

Mezilidská důvěra vyrůstající ze vzájemné kooperace se netýká jen vztahů mezi samotnými občany, nýbrž i vztahů mezi občany a jejich politickou reprezentací. „(...) vztah důvěry mezi politickou elitou a občany je postaven na široké základně horizontálních vazeb mezi lidmi, které organicky přerůstají do polohy mezi jednotlivci a politickou reprezentací právě zprostředkováním četnými institucemi občanského sektoru. Obrazně řečeno, horizontální důvěra na všech úrovních umožňuje a posiluje vertikální důvěru mezi těmi, kterým je svěřena správa věcí veřejných, a těmi, kteří je výkonem této správy dočasně pověřují.“ (Potůček 1997: 61). Instituce občanského sektoru tedy zprostředkovávají dialog mezi státem a občanem, čímž posilují jeho důvěru ve státní instituce a tím i legitimují jejich činnost. Vzájemná důvěra mezi občany je pro sociální soudržnost stejně důležitá jako důvěra mezi státem a občanem.

4.1.2. Občanská společnost po roce 1989

Vývoj občanské společnosti v tzv. postkomunistických státech má svá specifika, proto bych se o něm ráda krátce zmínila.¹⁹ Petra Rakušanová (2005: 21-22) ve své stati uvádí, že občanská společnost (projevující se především „spolkařením“) má v českých zemích tradici již od Národního obrození, masivním vývojem pak prošla po roce 1918. Občanské aktivity byly výrazně omezeny po únoru 1948, nový rozmach však nastává po roce 1989. Podle Rakušanové občanský sektor prošel různými stádii vývoje od liberální státní politiky vůči neziskovému sektoru způsobené porevolučním entuziasmem, přes období váhání a sporů mezi Václavem Havlem a Václavem Klausem o povahu občanské společnosti až po decentralizaci státní správy a odchod

¹⁹ Ralf Dahrendorf, brilantní analytik postkomunistických společností, přišel s dnes již notoricky známou tezí vývoje občanské společnosti v nových demokraciích střední a východní Evropy, zatímco „hodina právníků“ (neboli ústavní reforma) bude trvat šest měsíců, „hodina politiků“ (neboli hospodářská reforma) šest let, „hodina občana“ (vývoj občanské společnosti) je proces na nejméně šedesát let. (Dahrendorf 1991: 92)

zahraničních neziskových organizací dále na východ po vstupu České republiky do EU. Přestože byl občanský sektor po pádu komunismu obnoven, Rakušanová upozorňuje, že komunikace mezi státem a občanskou společností stále není na dostatečné úrovni a chyba je především na straně státu. Ministerstva s neziskovými organizacemi nespolupracují a podobná situace je i v regionech na komunální úrovni. (Rakušanová 2005: 33).

Pojem občanské společnosti je v České republice vnímán i v kontextu disentu, který tu byl za socialismu. Ten je však často obviňován, že z proklamované občanské společnosti ve skutečnosti udělal záležitost elit. Maslowski (2004) se domnívá, že jistou paralelu můžeme najít v činnosti národních obrozenců. Obě skupiny spojuje silný pocit, že hrají roli mluvčích národa. Chybí ovšem široký hodnotový konsensus a dostatečná identifikace veřejnosti s proklamovanými požadavky.

4.1.3. Kritika občanské společnosti

Kritika disentu do jisté míry souvisí i s kritikou občanské společnosti v současných demokratických podmínkách. Již jsem zmínila jednoho z nejhlasilnějších oponentů občanského sektoru, Václava Klause (viz výše). Obecně se kritika občanské společnosti opírá především o fakt, že nejrůznější skupiny a hnutí nejsou v mnoha případech schopny zůstat v mantinelech občanské společnosti.²⁰ Základním problémem občanských iniciativ je obtížnost určit hranici mezi tím, kdy je participace na věcech veřejných ještě žádoucí a přínosná pro kontrolu činnosti státu i pro upevňování sociální soudržnosti, a kdy už se z občanských iniciativ stávají nátlakové skupiny, které hájí své vlastní zájmy nebo zájmy, které oni sami považují za přínosné pro celou společnost. Bohumil Doležal hovoří o tzv. aktivistech, kteří si osobují právo vystupovat jako mluvčí národa, aniž by je k tomu kdokoliv vyzval (*„jsou to lidé, kteří na rozdíl od těch, co si hledí svého, si nehledí svého, nýbrž toho, co je těch, kteří si*

²⁰ Stejně jako je pro mnohé politiky těžké zůstat v mantinelech toho, o čem jim přísluší rozhodovat. Často se v této souvislosti mluví o politizaci různých témat. *„Pokud (...) nejsou politické strany něčím omezeny, mají tendenci expandovat a rozparcelovat si stát na vlastní jednotlivé domény, ideologizovat na první pohled nepolitické otázky, politizovat úřední správu či komunální problémy.“* (Müller 2003: 610)

svého hledí“)²¹ Müller mluví o „přetíženosti procesu politického rozhodování nadměrnou občanskou participací, která může zvláště při oslabení rozhodovacích mechanismů vyvolávat vážné problémy.“ (Müller 2003: 622-3). InSTITUTE občanské společnosti mohou rovněž v některých případech generovat sociální exkluzi, neboť mezi občanské organizace patří i různé elitní kluby (např. některé sportovní kluby nebo profesní organizace), které začleňování nepodporují, naopak spíše segregují (viz výše Putnamův svazující sociální kapitál).

4.2. Sociální stát

4.2.1. Definice sociálního státu

Sociální stát byl v posledních letech jedním z ústředních témat diskuzí o vývoji v postkomunistických státech, ale i v západní Evropě. V prvním případě šlo o diskuze týkající se nového uspořádání společnosti po několika desetiletích reálného socialismu a s ním spojeného centrálně plánovaného hospodářství, v druhém případě se diskutovalo o probíhající krizi sociálního státu.

Pojem sociálního státu v sobě skrývá mnoho konceptů. Lze však snad říci, že sociální stát je veskrze synonymem pro stát moderního typu. Z toho vyplývá, že bychom ve vyspělém světě asi jen stěží hledali stát, který by nebyl do jisté míry sociální.²² Spory se vedou především o to, co by se mělo pod nálepkou „sociální“ skrývat. Manfred Spieker uvádí dva nejzákladnější přístupy. Prvním je představa státu, který poskytuje svým občanům pouze ochranu proti příjmovým rizikům způsobených nemocí, stářím nebo nezaměstnaností. Druhé pojetí je širší – úkolem sociálního státu je rovněž zajišťovat sociální spravedlnost, společenskou integraci a individuální svobodu. (Spieker 1996: 39) Podle Potůčka (2002: 101) je sociální stát „*státem, do jehož ústavy, zákonů, do vědomí a postojů lidí, do činností institucí a praktické politiky se promítá zásada, že sociální podmínky, v nichž lidé žijí, nejsou jen věcí jedinců samotných či jejich rodin, nýbrž i věcí veřejnou. Všem občanům se proto dostává*

²¹ <http://www.bohumildolezal.cz/texty/rs1046.html>

²² I z tohoto důvodu jsem v předchozích kapitolách občas používala pouze termínu „stát“.

alespoň určitého uznaného minima podpory a pomoci v různých životních situacích, které je nebo jejich rodiny ohrožují, a je jim zajištěn rovný přístup k základním civilizačním hodnotám (vzdělání, práci, péči o zdraví).“ Mezi hlavní úkoly sociálního státu patří podle Potůčka (ibid.) zabraňovat neúměrnému zvyšování sociálních i ekonomických rozdílů mezi lidmi, snižovat rizika sociální exkluze a bránit rozpadu sociální soudržnosti.

4.2.2. Kritika sociálního státu

Kritika silného sociálního státu se opírá především o myšlenky F.A. Hayeka a dalších neoliberálních ekonomů. Tvrdí, že stát má do chodu společnosti zasahovat jen minimálně, hájí individuální svobodu, volnou tržní soutěž a ochranu vlastnických práv. „Každý jedinec má tvrdě pracovat, (...) ti, kteří tvrdě pracují, mají být odměněni bohatstvím, (...), ti, kteří při stejných šancích pro všechny tvrdě pracují, budou odměněni úspěchem; ekonomické selhání je vlastní chybou jedince.“ (Večeřa 1993: 21) Sociální stát je kritizován především proto, že svými zásahy dosahuje opačného efektu, než o jaký usiluje – tedy zapříčiňuje chudobu a nezaměstnanost (především zavedením životního minima a minimální mzdy), a zároveň způsobuje i hodnotový a morální rozklad společnosti. „Jen málo z nás věří v morální kodex, který ospravedlňuje donucování lidí, aby dávali většinu toho, co vytvoří, na financování plateb osobám, které neznají, z důvodů, se kterými nemusí souhlasit. Jestliže zákon odporuje tomu, co většina lidí považuje za morální a správné, budou zákon porušovat – ať už je zákon zaveden ve jménu šlechetných ideálů, jako je rovnost, nebo ve jménu nepokrytého zájmu jedné skupiny na úkor jiné.“ (Friedman 1992: 147). Dále sociální stát podle svých kritiků ožebračuje střední třídy, zbavuje odvahy k dobročinné pomoci, podporuje zahálku a zvyšuje nebezpečně svoji moc (Večeřa 1993: 50). Obecně tedy tato kritika směřuje k tomu, že sociální stát společnost hodnotově rozkládá, činí občany na státu závislé, čímž rozbíjí přirozené vztahy mezi lidmi (intergenerační pomoc v rodině, sousedská výpomoc, mecenášství apod.), a snaží se uměle vyrovnávat

přirozené sociální diferenciaci.²³ „Život není spravedlivý. Je pokusem věřit, že vláda může spravit to, co příroda pokazila. Ale je důležité si uvědomit, že za mnohé vděčíme nespravedlnosti, kterou tak odsuzujeme.“ (Friedman 1992: 139).

I zastánci sociálního státu se shodují, že solidarita „oktrojovaná“ shora nemůže fungovat stejně efektivně jako solidarita spontánní, která vychází z dobrovolných občanských aktivit. Pokud stát příliš masivně přerozděluje, vyvolává pocit nespravedlnosti v té části veřejnosti, která do státního rozpočtu přispívá nejvíce, a může tím naopak sociální soudržnost velmi výrazně ohrozit. (viz např. Machonin a kol. 2004: 75) Bona fide oslabuje solidaritu „šťastných s těmi méně šťastnými“ (bohatých s chudými, zdravých s nemocnými apod.). Z tohoto důvodu existuje v moderních sociálních politikách snaha o uplatňování principu subsidiarity - stát zasahuje jen v těch případech, ve kterých si není schopna poradit nižší jednotka (většinou rodina). (viz např. Machonin a kol. 2004: 3. kapitola) Subsidiarita však nemusí fungovat jen mezi státem a rodinou, ale i mezi státem a institucemi občanské společnosti. „Svobodný rozvoj občanů je více než dílem systému dávek poskytovaných sociálním státem, je především plodem ochoty a schopnosti jednotlivců a jejich společenských sdružení převzít iniciativu, podstoupit námahu a odvést práci. Kvůli tomuto cíli má sociální stát respektovat princip subsidiarity.“ (Spieker 1996: 6)

4.2.3. Krize sociálního státu

V osmdesátých letech se začalo mluvit o krizi sociálního státu. Miloš Večeřa (1993: 68-69) uvádí několik důvodů této krize: jde o příčiny ekonomické (hospodářská recese s sebou přinesla pokles růstu HDP, zatímco sociální výdaje mají trvalou tendenci meziročně růst až o pět procent, štědrý sociální stát tedy začal být finančně

²³ Jádrem sporu ostatně leží v otázce, zda jsou sociální nerovnosti spravedlivé či nikoliv, a zda se má tudíž stát snažit tyto nerovnosti omezovat. Základem jsou dva teoretické sociologické koncepty – konsensuální a konfliktualistický: „Stručně řečeno, konsensuální teorie kladou důraz na fakt, že nezbytnou podmínkou přežití lidí je jejich vzájemná spolupráce. Efektivní spolupráce vyžaduje dělbu práce, jejímž předpokladem je sociální diferenciaci. Sociální nerovnost je tedy v poslední instanci užitečná všem. Oproti tomu představitelé konfliktualistického přístupu vidí společnost především jako místo permanentních bojů o moc, již se ti, kdo ji získají, snaží využít a dosáhnout určitých výhod na úkor druhých. Sociální nerovnosti jsou v tomto pojetí v zásadě výsledkem zvláště a sociální uspořádání společnosti je vždy pro část společnosti (zpravidla tu menší) výhodnější než pro ostatní.“ (Šanderová 2005: 4)

neúnosný), dále o ztrátu sociálního konsensu (neustálé zvyšování daní vede k ohrožení sociálního smíru), o ztrátu efektivnosti sociálního státu (sociální stát je čím dál více neprůhledný a jeho aparát vyžaduje vyšší a vyšší počty úředníků; ti podle některých údajů spotřebují až polovinu prostředků uvolněných pro sociální účely) a o nedostatek veřejných sociálních služeb (převis poptávky). Problémy sociálního státu jsou z části způsobeny i nepříznivými demografickými trendy, které sužují prakticky celou Evropu. Populace výrazně stárne a mladší generace nesou stále těžší břemeno zabezpečení rostoucího počtu beneficentů. Dochází k narušení tzv. intergenerační smlouvy, na kterém je založen systém důchodového zabezpečení pay-as-you-go. (Večeřa 1993: 97)

4.2.4. Role sociálního státu při upevňování sociální soudržnosti

Pokud je tedy sociální stát opravdu v krizi, dává částečně za pravdu svým kritikům. Jak však upozorňuje například Martin Potůček, spoléhání se pouze na trh a občanskou společnost s sebou nese mnohá úskalí. Jedno z nich je specificky české – Češi jsou z historických i jiných důvodů tradičně velmi rovnostářští a stejně jako občané dalších postkomunistických států se potýkají s dědictvím minulosti. Podobná situace je například v bývalém východním Německu: „*Co se týče této mentality a postojů, pro mnohé občany v nových spolkových zemích je skutečně tvrdé zvyknout si, že oni sami, ne stát, jsou odpovědní za své pracovní místo, za svůj příjem a svou životní perspektivu.*“ (Spieker 1996: 34). Pokud by tedy byly funkce sociálního státu výrazně omezeny, byla by tato opatření v rozporu s hodnotami sdílenými většinovou společností. Potůček (1997: 27) kromě snižování nerovností uvádí další domény sociálního státu, ve kterých trh obvykle selhává (zachování institucionálních hodnot, lidská důstojnost, kultivace a uplatnění lidského kapitálu a trvale udržitelný rozvoj života). Pokud jde o trvale udržitelný rozvoj, jde dle mého názoru o typickou oblast, ve které selhává nejen trh, ale často i stát, a kde se otevírají mnohé příležitosti pro činnost občanského sektoru. Stát ve své absolutizované podobě před rokem 1989 způsobil fatální škody nejen českému hospodářství, ale i životnímu prostředí. A i v současné době můžeme pozorovat, že je politická reprezentace málo imunní vůči

nejrůznějším podnikatelským i jiným tlakům (např. snahy uhelných společností o prolomení těžebních limitů apod.).

Redistribuce jako jeden z hlavních nástrojů sociálního státu a zároveň jako mechanismus upevnování sociální soudržnosti je kontroverzním diskusním tématem. Na jedné straně například Ivo Bayer (2004: 45) upozorňuje na výzkum Manfreda Schmidta, který ukazuje, že „zájem občanů o budoucnost je tím větší, čím rozsáhlejší je stát sociálního zabezpečení.“ Ritzen s Woolckokem (2000:17) rovněž zmiňují zvláštní vývoj v postkomunistických státech – přestože redistribuce příjmů je vysoká, stav důvěry ve společnosti je nízký, ovšem v těchto zemích platí, že se vzrůstem Gini koeficientu²⁴, důvěra ve společnosti klesá. To je však podle autorů důsledek dědictví předchozího období. Jiní autoři se však na druhou stranu domnívají, že korelace (ať negativní či pozitivní) ekonomických nerovností s úrovní důvěry či sociálního kapitálu nelze jednoznačně potvrdit. Caroline Beauvais a Jane Jenson citují zprávu OECD z roku 2001, která uvádí, že ekonomické nerovnosti mohou být jak příčinou, tak důsledkem nerovností v úrovni sociálního kapitálu²⁵. (OECD 2001: 56 – citováno podle Beauvais a Jenson 2002: 19). Robert Putnam (1996) tvrdí, že přestože studie OECD ukazuje, že indikátory sociálního kapitálu jsou pozitivně korelované s velikostí státu (ve smyslu šíře sociálních služeb), nelze na základě těchto údajů jednoznačně říci, zda sociální propojenost podporuje sociální výdaje či zda sociální stát působí příznivě na občanskou společnost, či zda snad oba jevy jsou výsledkem jiných, neměřených faktorů.

Bezpochyby však existují oblasti, které ani trh ani občanský sektor nejsou schopny obsloužit, a které přitom významně přispívají k pozitivní míře sociální soudržnosti, tak jak je definována v této práci. Jo Ritzen s Michaelem Woolcockem (2000: 14) vidí úlohu státu především ve vzdělávání, které poskytuje porozumění sociálním kontraktům mezi jednotlivci i jednotlivci a státem a zároveň poskytuje k těmto kontraktům vhodné vzorce chování. David Halpern (2005: 291) ve své studii o sociálním kapitálu vidí úkol státu především v legislativní i finanční podpoře občanského sektoru (jde např. o daňové úlevy charitativním organizacím) a stejně jako

²⁴ Gini koeficient vyjadřuje distribuci příjmů domácností na hlavu, čím je vyšší, tím vyšší jsou nerovnosti.

²⁵ Tak, jak ho definuje Robert Putnam.

Ritzen a Woolcock ve vzdělávání, kdy „výchova k občanství“ má být součástí národního vzdělávacího systému. Uvádí ovšem i další strategie, uplatňované v USA, které sledují například urbánní studia (dostatek veřejných prostorů a prostorů určených k setkávání) či podporu kultury a umění. V pomoci chudým a exkludovaným opět zdůrazňuje především princip subsidiarity – stát má například motivovat zaměstnavatele, aby najímali zaměstnance ze sociálně problematických oblastí (Halpern 2005: 313). Podle Čabanové, Friče a Potůčka (2004: 74-75) má stát za úkol podílet se na evropské integraci (a tedy vlastně částečně omezovat národní soudržnost a zabraňovat hrozbě nacionalismu), na tvorbě efektivních veřejných politik, na zajištění sociální komunikace mezi různými společenskými aktéry (tripartita, instituce občanského sektoru), na přerozdělování zdrojů, na podpoře podnikání a naopak na snaze co nejvíce omezit stínovou ekonomiku a na zrovnoprávnění občanského a veřejného sektoru. V neposlední řadě má stát za úkol pomocí aktivní politiky trhu práce pomáhat k sociální inkluzi těch, kteří jsou ohroženi vyloučením a v rámci sociální politiky se má postarat o nezaslouženě znevýhodněné (nemocní, staří, rodiny s dětmi apod.), pokud nelze uplatnit princip subsidiarity.

5. Závěr

Cílem mé práce bylo především zamyslet se nad efekty působení občanské společnosti a sociálního státu na sociální soudržnost (v definici Josepha Chana a kol. 2005). Evropská i česká politika se při naplňování deklarovaných cílů sociální soudržnosti zaměřuje především na omezování ekonomických a sociálních nerovností, mým záměrem bylo s pomocí některých teoretických konceptů ukázat, že stejně důležitou roli hrají při upevňování důvěry, pocitu přináležitosti a ochoty participovat a pomáhat i aktivity občanského sektoru.

V přístupu k sociální soudržnosti existují dva základní diskursy – akademický, který má kořeny již v durkheimovské tradici, a politický. V akademickém diskursu se rozlišuje mezi příbuznými pojmy jako je solidarita, integrace, inkluze apod. Některé teoretické koncepty považují zmíněné jevy za součást sociální soudržnosti, některé je od ní odlišují. Významný analytický a teoretický rámec nabízí příbuzný koncept kolektivního sociálního kapitálu rozpracovaný Robertem Putnamem. K sociální soudržnosti napomáhá zejména přemostňující sociální kapitál, který umožňuje spojovat členy společnosti i přes sociální rozdíly. Pro prakticko-politickou sféru je užitečná definice sociální soudržnosti Wolfganga Becka (Beck a kol. 2001), který kohezi chápe jako jednu ze čtyř součástí kvadrantu sociální kvality a který zároveň polemizuje s mikrosociálním přístupem Davida Lockwooda (2000).

V evropském i českém politickém diskursu je sociální soudržnost chápána především jako výsledek eliminace nerovností. V EU k tomu slouží Fond soudržnosti a Strukturální fondy, které pomáhají vyrovnávat rozdíly mezi rozvinutějšími a méně rozvinutými regiony. Česká vláda ve své tzv. sociální doktríně, která má pouze proklamativní charakter, odkazuje na „*vytvoření jistot pro každého jednotlivce a jeho rodinu tak, že mohou užívat plodů své poctivé práce, včetně výsledků samostatné činnosti a podnikatelských aktivit.*“. Sociální doktrína vládní ČSSD v souvislosti se sociální soudržností mluví o překlenování propasti mezi chudými a bohatými pomocí nástrojů přerozdělování. Existují však i jiné vládní koncepty, např. kanadská vláda má k pojmu sociální soudržnosti trochu odlišný přístup, chápe ho především jako kombinaci sdílených hodnot a pocitu důvěry a reciprocity mezi občany. Já jsem pro

účely své práce převzala přístup Josepha Chana (Chan a kol. 2005), který sociální soudržnost definuje jako soubor postojů a norem, jež zahrnují důvěru, pocit přináležitosti a ochotu participace.

Sociální stát a občanská společnost jsou považovány za jedny z nejdůležitějších mechanismů upevňování sociální soudržnosti a ve své činnosti se nevyklučují. Přestože platí nepřímá úměra čím více občanské společnosti, tím méně státu a naopak, nelze tento vztah vnímat jako rivalitu. Obě instituce mají své specifické funkce.

Občanská společnost (chápaná především jako dobrovolná činnost spolků či sdružení) má významnou integrační funkci v tom smyslu, že poskytuje pocit přináležitosti a posiluje vlastní i skupinovou identitu. Dále má větší schopnost upevňovat hodnotovou soudržnost ve společnosti (zásahy státu mohou dokonce v některých případech vést k opaku). Jednou z hodnot, na kterých je občanská společnost založena, je altruismus. I díky tomu má v oblasti sociálních služeb větší důvěru klienta a je lépe schopna přizpůsobit se jeho potřebám. Mezilidská důvěra, kterou občanský sektor generuje, se netýká jen vztahů mezi občany, ale i vztahů mezi občany a státem. Občanský sektor tak hraje roli mediátora a tím pomáhá upevňovat legitimitu státní správy. Existují ale i negativa občanského sektoru, která spočívají hlavně v tendenci některých iniciativ stát se nátlakovými skupinami a hájit pouze své vlastní zájmy na úkor jiných skupin. Nadměrná občanská iniciativa může rovněž oslabovat rozhodovací mechanismy státu. Některé elitistické zájmové organizace zase mohou připívat k uzavřenosti určitých skupin a vytvářet tak sociální exkluzi jiných. (viz Putnamův svazující sociální kapitál).

Přestože i sociální stát plní významnou roli v upevňování sociální soudržnosti, bývá z různých stran kritizován. Především z liberálních pozic je obviňován, že negativně působí na hodnotový konsensus, ožebračuje střední třídy, nemotivuje k práci a zbavuje ochoty k dobročinné pomoci. „Nařízená“ solidarita shora může ve svých nezamýšlených důsledcích navíc ohrožovat sociální soudržnost. Z toho důvodu je v moderních sociálních politikách uplatňován princip subsidiarity.

Ke kritice především z řad liberálních ekonomů se v osmdesátých letech přidaly diskuze o krizi sociálního státu (je finančně neúnosný, vede k ohrožení sociálního smíru, způsobuje bujení byrokracie apod.). Právě krize sociálního státu opravňuje

částečně obrátit pozornost k možnostem občanského sektoru. Přesto si však sociální stát stále zachovává specifické funkce potřebné k upevnování sociální soudržnosti: snižuje neúměrné nerovnosti, napomáhá inkluzi sociálně vyloučených (např. marginalizovaných skupin na pracovním trhu), významnou roli hraje ve vzdělávání, které je „*důležitým determinantem sociability a schopnosti komunikovat, a tvoří tedy důležitý předpoklad k tvorbě a udržování sociálního kapitálu.*“ (Potůček 2002: 100) Dále má budovat vhodné legislativní prostředí pro vývoj občanského sektoru, podporovat rodinu, kulturní aktivity, daňově zvýhodňovat ty instituce, které na sebe berou úkol pečovat o sociálně či jinak znevýhodněné, a tak v praxi uplatňovat princip subsidiarity.

Občanská společnost a sociální stát se tedy jeden bez druhého při snaze o upevnování pozitivní míry sociální soudržnosti neobejdou. Podmínkou eufunkčního upevnování sociální soudržnosti je tedy spolupráce státu s občanským sektorem, kdy občanský sektor je pro stát rovnocenným partnerem. Jelikož občanská společnost disponuje spontánními sociálními vazbami i solidaritou, stát by měl ty sociální služby, které to umožňují, delegovat na občanské instituce (s altruistickými, nikoliv elitními cíli), které mají dle mého názoru velký potenciál budovat důvěru a ochotu participovat a pomáhat.

Přílohy:

Projekt bakalářské práce:

Sociální stát a občanská společnost jako mechanismy upevňování sociální soudržnosti

Téma:

Jak ovlivňují (pozitivně i negativně) instituce sociálního státu a občanské společnosti sociální soudržnost, do jaké míry může být sociální soudržnost považována za pozitivní jev, jak se různé teorie sociální soudržnosti vyrovnávají s různými koncepty sociálního státu a občanské společnosti.

Východiska:

Rozlišujeme dva aspekty sociální soudržnosti – obsah a mechanismy jejího rozvoje, jinými slovy zkoumáme, co vlastně sociální soudržnost je a které instituce ji pomáhají upevňovat. S tím souvisí i otázka, do jaké míry považujeme sociální soudržnost za jev pozitivní, tedy do jaké míry ji máme aktivně podporovat. Přestože se v současnosti především v evropských strukturách mluví o sociální soudržnosti jako o centrálním modernizačním jevu a tedy o jevu veskrze pozitivním, myslím, že máme právo se domnívat, že sociální soudržnost může mít za jistých okolností i negativní důsledky. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že sociální soudržnost je jev multidimenzionální, který nelze redukovat jen na rozměr ekonomický, tedy v evropském měřítku na snahu přiblížit chudší regiony těm bohatším (pomocí tzv. strukturálních či kohezních fondů), v lokálním měřítku pak na eliminaci příliš markantních rozdílů mezi chudými a bohatými, zaměstnanými a nezaměstnanými, zdravými a nemocnými. Stejně důležitou dimenzí jsou sdílené hodnoty, v souvislosti se sociální soudržností mluvíme o solidaritě, sociální spravedlnosti, loajalitě, důvěře apod. Hodnotová soudržnost však nemusí být založena jen na hodnotách obecně považovaných za kladné, z historie nejen 20. století vyplývá, že silná sociální soudržnost může vyrůstat z hodnot zcela opačných.

V České republice koncept sociální soudržnosti, který se stal i součástí vládního prohlášení a zároveň zaujímá důležité místo v Sociální doktríně ČR a Střednědobé koncepci MPSV, staví obecně na instituci sociálního státu. Zároveň je sociální stát považován za jeden z nejdůležitějších nástrojů upevňování a rozvoje sociální soudržnosti. Přestože je většinou v této souvislosti zmiňována pod různými názvy i občanská společnost, je jí věnováno nepoměrně méně prostoru než státním institucím. K rozvoji pozitivní míry sociální soudržnosti je zapotřebí součinnosti obou institucí (a samozřejmě nejen jich), často se mluví o budování sociální soudržnosti shora a zdola. Pokud se zabýváme hodnotami, mluvíme o tzv. dobrovolné a nedobrovolné solidaritě či o solidaritě zprostředkované a bezprostřední. Domnívám se, že právě tyto dva póly reprezentují instituce sociálního státu a občanské společnosti, aniž bych se tím jakkoliv pokoušela oběma pólům vnutit kladné či záporné znaménko. Slovy Petera L. Bergera: „Jsou dobré i špatné makro-instituce, stejně tak jako jsou dobré a špatné instituce občanské společnosti.“

Přesto si kladu několik otázek, na které bych se ve své práci ráda pokusila najít odpověď.

Můžeme říci, že institucionální či naopak občanské mechanismy lépe pomáhají rozvoji sociální soudržnosti? Jaké negativní důsledky mohou přinést obě instituce? Nemůže přebujelý sociální stát naopak sociální soudržnosti uškodit? Které mechanismy nejlépe fungují na principu subsidiarity, který je rovněž velmi často zmiňován v různých sociálně-politických koncepcích? Jak se působení obou mechanismů projevuje? Je liberální ekonomická teorie v přímém rozporu s konceptem sociální soudržnosti? Podporuje sociální soudržnost na úrovni face-to-face skupin soudržnost na vyšší, celospolečenské úrovni, nebo ji může v některých případech podrývat? Jaká jsou specifika těchto institucí v postsocialistických společnostech? A konečně, co je vlastně sociální soudržnost?

Metodologie:

Vymezení pojmu sociální soudržnosti, srovnání různých přístupů a teorií, rozbor konceptů sociálního státu a občanské společnosti, aplikace teorií makro-institucí a občanských institucí na teorie sociální soudržnosti.

Předpokládaný seznam literatury:

- Banfield E.C. (ed.): *Občanské ctnosti*. Praha: Victoria Publishing
- Beck W. et al. (2001): *Social Quality: A Vision for Europe*. Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- Berger P. (1998): *The Limits of Social Cohesion: Conflict and Mediation in Pluralist Societies*. Oxford: Westview Press
- Dahrendorf, R. (2000): „Občanská společnost: Nejspolehlivější záruka svobody.“
In A. Pongs: *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: Nakladatelství ISV
- Machonin P. a kol. (2004): *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu*. Praha: MPSV
- Matějů, P. a K. Vlachová (eds.): 1998. *Nerovnosti, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998*. Praha: SLON.
- Müller K. (2001): *Koncept občanské společnosti: konceptualizace, dilemata a nebezpečí*. Politologická revue 1
- Nevalainen K. (2001): *Justice, charity, and the welfare state: Moral and social dimension*. Helsinki: Philosophical Society of Finland
- Pithart P. (1996) *Občanská společnost a stát*. In: Kunc, J. (ed): *Demokracie a ústavnost*. Praha, Karolinum
- Popper, K. R. (1994): *Otevřená společnost a její nepřátelé. I. Uhranutí Platónem*. Praha, 1994.
- Potůček, M. (1997): *Nejen trh. Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*. Praha: SLON.
- Sociální doktrína České republiky
- Spieker M. (1996): *Sociální stát a jeho krize*. Praha : Česká křesťanská akademie.
- Střednědobá koncepce resortu MPSV do konce roku 2007 (2001). Praha: MPSV
- Tuček M. et al (2003).: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: SLON.
- Večeřa M. (1996): *Sociální stát: východiska a přístupy*. Praha: SLON

Seznam literatury:

- Bayer I. (2004). *Sociální soudržnost z pohledu německé sociologie*. In: Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: UK FSV CESES
- Beauvais C., Jenson J. (2002). *Social Cohesion: Updating the State of the Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks
- Beck W. a kol. (2001). *Social Quality: A Vision for Europe*. Haque: Kluwer
- Chan J., To H., Chan E. (2005). *Reconsidering Social Cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research*. Social Indicators Research, roč. 75. č. 2
- Čabanová B., Frič P., Potůček M. (2004) *Mechanismy (intermediátoři) eufunkčního upevňování sociální soudržnosti a jejich možné využití*. In: Machonin P. a kol. (2004). *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu*. Praha: MPSV
- Dahrendorf R. (1991). *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Evropský kulturní klub
- Dahrendorf, R. (2000): *Občanská společnost: Nejspolehlivější záruka svobody*. In A. Pongs: *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: Nakladatelství ISV [Green A.T. (1997). *Občanská společnost, ideje a utváření politiky*. In: Sociologický časopis, roč. 33, č. 3
- Friedman M, Friedmanová R. (1992). *Svoboda volby*. Praha: Liberální institut
- Halpern D. (2005). *Social Cupital*. Cambridge: Polity Press
- Jenson J. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Network
- Klaus V. (1996): *Mezi minulostí a budoucností*. Praha: Nadace Universita Masarykiana.
- Klaus V. (2002): *Občan a obrana jeho státu* Praha: CEP
- Lockwood D. (2000). *Solidarity and Schism: The Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford : Clarendon Press
- Machonin P. a kol. (2004). *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu*. Praha: MPSV

- Maříková H., Petrusek M., Vodáková A. a kol. (1996). *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum – v textu používána zkratka VSS
- Maslowski N. (2004) *Občanská společnost a její nepřátelé. Diskurz československého disentu 1969–1989*. Praha: CEFRES (Přepis zvukového záznamu přednášky a následné diskuse na semináři 7. 4. 2004 v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR)
- Musil J. (2004). *Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika*. In: Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: UK FSV CESES
- Müller K. (2003). *Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Toquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva*. In: Sociologický časopis, roč. 39, č. 5
- Philips D., Berman Y. (2001) *Definitional, Conceptual and Operational Issues*. In: Beck W. a kol. (2001). *Social Quality: A Vision for Europe*. Haque: Kluwer
- Pithart P. (1996). *Občanská společnost a stát*. In: Kunc J. a kol. *Demokracie a ústavnost*. Praha: Universita Karlova
- Potůček M. (1997). *Nejen trh. Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*. Praha: SLON
- Potůček M. a kol. (2002). *Průvodce krajinou priorit pro ČR*. Praha: UK FSV CESES
- Prudký L. (2005). *Sociální soudržnost – konceptuální schéma*. In: Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: UK FSV CESES
- Putnam R.D. (1996). *The Strange Disappearance of Civic America*. In: *The American Prospect* č. 24 (lze najít na adrese: <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/detoc/assoc/putnmtv1.html>)
- Putnam R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster
- Putnam, R. D. (2004). *Education, Diversity, Social Cohesion and “Social Capital”*. *Note for discussion*. Meeting of OECD Education Ministers. Raising the Quality of Learning for All. 18–19 March 2004. Dublin.
- Rakušanová P. (2005). *Civil Society and Civic Participation in the Czech Republic*. Sociologické studie 05:05. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Ritzen J., Woolcock M.(2000). *Social Cohesion, Public Policy, and Economic Growth: Implications for Countries in Transition*. Prepared for the Annual Bank Conference on Development Economics (Europe), Paris, 26.-28.2000

Sociální doktrína ČR 2002: <http://www.socioklub.cz/doktrina.php>

Spieker M. (1996). *Sociální stát a jeho krize*. Praha: Česká křesťanská akademie

Šafr J, Sedláčková M. (2004): *Koncepty a indikátory sociální koheze – východiska empirických výzkumů*. In: Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii. Praha: UK FSV CESES

Šanderová, J. (2005). *Sociální nerovnosti v teorii a výzkumu*. Pardubice: FHS UP

Večeřa M. (1993). *Sociální stát. Východiska a přístupy*. Praha: SLON